

Κ. Π. ΚΑΒΑΦΗΣ:
ΑΝΕΚΔΟΤΟ ΑΥΤΟΣΧΟΛΙΟ ΣΤΟ ΠΟΙΗΜΑ
«“ΤΑ Δ’ ΑΛΛΑ ΕΝ ΑΙΔΟΥ ΤΟΙΣ ΚΑΤΩ ΜΥΘΗΣΟΜΑΙ”»

Η παρούσα προδημοσίευση αυτοσχολίου του Καβάφη σε ποίημα εμπνευσμένο από το αρχαίο θέατρο είναι η δεύτερη η οποία φιλοξενείται στις σελίδες του *Λογείου*.¹ Η εκδοτική μέθοδος είναι ίδια με αυτή που ακολουθήθηκε κατά την πρώτη προδημοσίευση, αντικείμενο της οποίας υπήρξε το αυτοσχόλιο του ποιητή στο ανέκδοτο ποίημα «Ἡ Ναυμαχία».²

Το επίσης ανέκδοτο ποίημα «“Τὰ δ’ ἄλλα ἐν Ἄδου τοῖς κάτω μυθήσομαι”», στον τίτλο του οποίου παρατίθενται, ως γνωστόν, τα τελευταία λόγια του Αίαντα πριν από την αυτοκτονία του στην ομώνυμη σοφόκλεια τραγωδία (στ. 865), γράφτηκε τον Νοέμβριο του 1893 και ξαναγράφηκε τον Φεβρουάριο του 1913. Μόνο η μεταγενέστερη μορφή του ποιήματος σώζεται: η αρχική μορφή, στην οποία αναφέρεται το παρόν αυτοσχόλιο, έχει χαθεί οριστικά.³ Η απώλεια αυτή καθιστά προβληματική τη μεταγραφή του οικείου χειρογράφου, και επισφαλές κάθε εγχείρημα σχολιασμού και ερμηνείας του κειμένου.

Παρατίθεται το σωζόμενο ποίημα (1913):

1. Ευχαριστίες οφείλονται σε πολλούς συνεργάτες και συναδέλφους για την πολλαπλή συνδρομή τους στη συνολική έκδοση των αυτοσχολίων, ξεχωρίζω ωστόσο εδώ τους συναδέλφους Θεόδωρο Στεφανόπουλο, Σταύρο Τσιτσιρίδη και Γιάννη Πανούση για τις πολύτιμες παρατηρήσεις και υποδείξεις τους σε ζητήματα που αφορούν στο αρχαίο θέατρο.
2. Βλ. Haas (2012), όπου και σύντομη εισαγωγή στο *corpus* των αυτοσχολίων και στη μέθοδο έκδοσής τους (200-201). Το χειρόγραφο του αυτοσχολίου στο «“Τὰ δ’ ἄλλα ἐν Ἄδου τοῖς κάτω μυθήσομαι”» απόκειται στο Αρχείο Καβάφη που στεγάζεται στο Κοινοφελές Ίδρυμα Αλέξανδρος Σ. Ωνάσης.
3. Σαββίδης: Καβάφης (1993) 179.

« ΤΑ Δ' ΑΛΛΑ ΕΝ ΑΔΟΥ ΤΟΙΣ ΚΑΤΩ ΜΥΘΗΣΟΜΑΙ »

« Τρόντι », εἶπ' ὁ ἀνθύπατος, κλείοντας τὸ βιβλίον, « αὐτὸς ὁ στίχος εἶν' ὠραῖος καὶ πολὺ σωστός· τὸν ἔγραψεν ὁ Σοφοκλῆς βαθυὰ φιλοσοφῶντας. Πόσα θὰ ποῦμ' ἐκεῖ, πόσα θὰ ποῦμ' ἐκεῖ, καὶ πόσο θὰ φανοῦμε διαφορετικοί. Αὐτὰ πὸν ἐδῶ σὰν ἄγρυνποι φρουροὶ βαστοῦμε, πληγὲς καὶ μυστικά πὸν μέσα μας σφαλοῦμε, μὲ καθημερινὴ ἀγωνία βαρνά, ἐλεύθερα ἐκεῖ καὶ καθαρά θὰ ποῦμε ».

« Πρόσθεσε », εἶπε ὁ σοφιστής, μισοχαμογελῶντας, « ἂν τέτοια λὲν ἐκεῖ, ἂν τοὺς μέλλει πιά ».

ΤΟ ΑΥΤΟΣΧΟΛΙΟ⁴Τὰ δ' ἄλλα ἐν Ἄδου τοῖς κάτω μυθήσομαι

Οἱ « πῖο κα[κοῖ] » αὐτοὶ θὰ εὐρ[εθοῦν] ἀθῶοι. Δηλ[αδῆ] χωρὶς κἀνένα φταίξιμο, ἄμωμοι. Αὐτὸ δὲν ἐμποδίζει ποῦ πολλοὶ ἄλλοι πολὺ κα[κοῖ] μποροῦν νὰ εὐρ[εθοῦν] ὅχι μὲν
5 « ἄμωμοι », ἀλλὰ ἀξιοσυγχώρητοι, ἔνεκα περιστάσεων καὶ ὅρων ἀνεξαρτήτως τῆς θελ[ήσεως] των ἢ ἄλλης αἰτίας.

Τὸ ποίημα δὲν πρέπει νὰ βασ[ισθῆ] ὄλ[ο]τελ[ῶς] ἐπὶ τῆς irresponsabilité ἢ ὀπ[οῖα] εἶν[αι] ἀβεβ[αία]. Τοῦ ποι[ή-
ματος] τὸ νόημα εἶν[αι] ὅτι καὶ τῆς responsabilité παρα-
10 δεκτῆς γεν[ομένης], πάλιν πολλοὶ κα[κοῖ] καὶ π[ολλοὶ] ἀξιοκατάκριτοι θὰ φανοῦν ἄμωμοι. Δυνατὸν ὄλ[οι] νὰ φ[α-
νοῦν] ἀξιοσυγχώρητοι — | τίς οἶδε, ἴσως καὶ ἄμωμοι — ἀλλὰ τὸ ποί[ημα] δὲν εἰ[σ]έρχ[εται] εἰς αὐτὴν τὴν σειρὰν σκέψεων. —

1 < Τὰ δ' ἄλλα ἐν Ἄδου τοῖς κάτω μυθήσομαι >
οσυγχώρητοι στο χωρ 6 αἰτίας. [[Ταῦτα χω]]
ἀξιοσυγχώρητοι στο χωρ

5 ἀξιοσυγχώρητοι διόρθωση ἀπὸ ἀξι-
12 ἀξιοσυγχώρητοι διόρθωση ἀπὸ

4. Στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα οἱ διπλῆς ὀρθογώνιες ἀγκύλες (||) δηλώνουν διαγραμμαμένο κείμενο καὶ οἱ γωνιώδεις ἀγκύλες (< >) δηλώνουν προσθήκη.

ΥΠΟΜΝΗΜΑΤΙΣΜΟΣ

Το χειρόγραφο

Αρχείο Καβάφη, φάκελος (F) 26, φωτογραφίες (φ) 18-19. Κομμάτι 21,5 X 17 εκ. από φύλλο αναφοράς με υδατόσημο «Gouvernement Égyptien» γραμμένο από τις δύο όψεις (R^ο = 1-12, V^ο = 12-14) με μελάνι (ο τίτλος, υπογραμμισμένος με κυματιστή γραμμή, με κόκκινο μελάνι).

Σχολιασμός

Το αυτοσχόλιο δεν φέρει χρονολογική ένδειξη. Με κριτήριο την εμφάνιση του χειρογράφου και τον γραφικό χαρακτήρα κατατάσσεται (όπως και το αντίστοιχο στο ποίημα «Η Ναυμαχία») στην ομάδα των καβαφικών αυτοσχολίων που γράφτηκαν κατά την περίοδο 1903-1904, στο γενικότερο πλαίσιο του «Φιλοσοφικού Ελέγχου» («Philosophical Scrutiny»).⁵ Ο χρόνος γραφής του αυτοσχολίου καθιστά βέβαιο ότι αναφέρεται στην αρχική μορφή του ποιήματος· ταυτοχρόνως δε συμφωνεί με τον προβληματισμό που το ίδιο το κείμενο αποκαλύπτει, ο οποίος δεν φαίνεται να σχετίζεται, τουλάχιστον ευθέως, με τη θεματική του ποιήματος του 1913.⁶

Απ' όσο μπορούμε να διακρίνουμε, ο προβληματισμός αυτός αναπτύσσεται ως εξής. Με αφετηρία στίχο ή στίχους που προφανώς υπήρχαν στην αρχική μορφή του «Τὰ δ' ἄλλα ἐν Ἄδου τοῖς κάτω μυθήσομαι»,⁷ όπως συνάγεται από τα εισαγωγικά που περικλείουν ορισμένες

5. Βλ. Haas (2012) 208 σημ. 12, με σχετική βιβλιογραφία.

6. Επαληθεύεται επομένως η υπόθεση την οποία διατύπωσε από το 1968 ο Σαββίδης (Καβάφης [1968] 242), ότι «η μορφή [του ποιήματος] που μας σώζεται είναι του 1913».

7. Ο Pontani (1991) 199 παρατήρησε ότι στον καβαφικό τίτλο «ο στίχος του Σοφοκλή που παρατίθεται σε εισαγωγικά έχει μεταγραφεί χωρίς την έκθλιψη (ἄλλι)». Το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται και στο αυτοσχόλιο (σημειωτέον, ωστόσο, ότι ο τίτλος όπως εγγράφεται στον «χρονολογικό πίνακα ποιημάτων» F 5 παρουσιάζει την έκθλιψη: Σαββίδης [1987] 76). Στον παρόντα σχολιασμό υιοθετείται η γραφή «Ἄδου» (με υπογεγραμμένη), η οποία απαντά στον τίτλο όπως αυτός αναγράφεται στο αυτοσχόλιο.

φράσεις και λέξεις («Οἱ “πιὸ κα[κοῖ]” αὐτοῖ»,⁸ «ὄχι μὲν “ἄμωμοι”»⁹ [2, 4-5]), ο Καβάφης σχολιάζει το φαινόμενο της αθώωσης ομάδων («κακῶν», σε συνάρτηση τόσο με τον βαθμό της «κακίας» τους, όσο και της αντίστοιχης ελάφρυνσης της ενοχής τους, που μπορεί να φτάσει μέχρι και στην πλήρη απαλλαγή. Στην αρχή προβάλλει τον παράγοντα κάποιας «αιτίας» ελάφρυνσης της ενοχής, την οποία θα συνιστούσαν, μεταξύ άλλων, «περιστάσεις και ὅροι ανεξαρτήτως της θελήσεώς των» (5-6). Στη συνέχεια, ὁμως, εστιάζοντας στο ποίημα ως σύνολο και στην υπόθεση που το στηρίζει, θέτει υπό αμφισβήτηση, λόγω «αβεβαιότητός» της, την πιθανολογούμενη «έλλειψη υπαιτιότητας» («irresponsabilité») («Τὸ ποίημα δὲν πρ[έπει] νὰ βασ[ισθῆ] ὀλ[ο]τελ[ῶς] ἐπὶ τῆς irresponsabilité ἢ ὀπ[οῖα] εἶν[αι] ἀβεβ[αία].») [7-8]). Μάλιστα, προβαίνοντας στον ορισμό του «νοήματος» του ποιήματος, υπογραμμίζει ὅτι η αθώωση «πολλῶν κακῶν» δὲν εξαρτάται ἀπὸ την ὑπαρξὴ αὐτῶν των ελαφρυντικῶν ἢ αθωωτικῶν παραγόντων ἢ περιστάσεων («Τοῦ ποι[ήματος] τὸ νόημα εἶν[αι] ὅτι καὶ τῆς responsabilité παραδεκτῆς γεν[ομένης], πάλιν πολλοὶ κα[κοῖ] καὶ π[ολλοὶ] ἀξιοκατάκριτοι θὰ φανοῦν ἄμωμοι.» [8-11]). Στο τέλος ἀφήνει ανοικτὸ το ἐνδεχόμενο γενικευμένης συγχώρησης, ἴσως και αθώωσης, ἀν και φροντίζει ταυτοχρόνως νὰ οριοθετήσῃ το νοηματικὸ πεδίο που το ποίημα καλύπτει («Δυνατὸν ὀλ[οῖ] νὰ φ[ανοῦν] ἀξιοσυγχώρητοι — τίς οἶδε, ἴσως καὶ ἄμωμοι — ἀλλὰ τὸ ποι[ήμα] δὲν εἰ[σ]έρχ[εται] εἰς αὐτὴν τὴν σειρὰν σκέψεων») [11-14]).

Θεματικὴ συγγένεια με τον, ἠθικὸν χαρακτήρα, προβληματισμό που θέτει το σχόλιο στο «“Τὰ δ' ἄλλα ἐν Ἄδου...”», παρουσιάζουν δύο ἄλλα αυτοσχόλια που γράφτηκαν τὴν ἴδια ἐποχὴ (1903-1904), τα ὁποῖα ἐπίσης ἀφοροῦν σε ποιήματα τῆς πρώιμης περιόδου τῆς καβαφικῆς δημιουργίας: «Τὰ Παράθυρα» (γρ. 1897) και «Chè fece... il gran rifiuto» (γρ. 1899).¹⁰ Στο πρώτο σχόλιο, η ἀναζήτηση «αιτίων» που θα μπορούσαν νὰ

8. Η ἀνάπτυξη τῆς συντομογραφίας «κα.» ὡς «κα[κοῖ]» και ὄχι ὡς «κα[λοῖ]» υπαγορεύεται ἀπὸ τα συμφραζόμενα, και συγκεκριμένα ἀπὸ τὴν (γραμμικὴν ολογράφως) λέξη «ἀξιοκατάκριτοι». Ἀν και φαίνεται πολὺ ἀπίθανο, δὲν μπορεῖ ὠστόσο νὰ ἀποκλειστεί ἐντελῶς τὸ ἐνδεχόμενο νὰ πρόκειται γιὰ ἄλλη, ἀγνωστὴ συντομογραφικὴ λέξη.

9. Ἀν και τα εἰσαγωγικὰ που περικλείουν τὴν λέξη «“ἄμωμοι”» δὲν δηλώνουν υποχρεωτικὰ παράθεση ἀπὸ στίχο, ἡ ἐπανάληψη (τετράκις) τῆς λέξης ἀποτελεῖ σοβαρὴ ἔνδειξη ὅτι υπῆρχε στὴν ἀρχικὴ μορφή.

10. Ο προβληματισμὸς ἐπεκτείνεται βεβαίως σε ποιήματα τῆς πρώιμης περιόδου με ἐμφανῆς τὸ ἐρωτικὸ στοιχείο: τα ἀνέκδοτα «Τὸ Σύνταγμα τῆς Ἡδονῆς» (1894-1897;) και «Στὸ Σπίτι τῆς Ψυχῆς» (1894), που ἡ συγγένειά τους με τὸ ποίημα «Τὰ Παράθυρα» ἐπισημαίνεται ἀπὸ τον Σαββίδη (1987) 281. Η ἀνατροπὴ «ὄλων τῶν νόμων τῆς ἠθικῆς» που προασπίζει τὸ «Σύνταγμα τῆς Ἡδονῆς», συνίσταται

«φωτίσουν») ένα «σκότος ηθικών» χαρακτηρίζεται εγγχείρημα καταδικασμένο σε αποτυχία αλλά και ριψοκίνδυνο.¹¹ στο δε δεύτερο, η επίκληση «λογικής αιτίας» για την «άρνησή» του, χαρακτηρίζεται ανεπαρκής για να απαλλάξει τον υπαίτιο από τις κατηγορίες των «πολλών».¹² Συγγένεια παρουσιάζουν επίσης, αν και με διαφορετική προσέγγιση, δύο σημειώματα του Καβάφη, πιθανώς γραμμένα περίπου το ίδιο διάστημα. Ο ποιητής θέτει υπό αμφισβήτηση, στο πρώτο (1904;), την ύπαρξη της «κακίας» («wickedness»), επικαλούμενος την αποστασιοποίηση του δράστη από τις πράξεις του ή και την έλλειψη υπαιτιότητάς του.¹³ και στο δεύτερο (1905;), την ύπαρξη του «κακού ανθρώπου» («wicked man»), επικαλούμενος τη λογική αιτιολόγηση, από τον ίδιον τον δράστη, των υποτιθέμενων «κακών» πράξεών του.¹⁴ Ίσως ο ηθικός προβληματισμός που εκφράζεται μέσα από τα κείμενα των χρόνων εκείνων (±1903–1905), με κοινό παρονομαστή το πρόβλημα της υπαιτιότητας και τη δυνατότητα αιτιολόγησης μιας αξιόμειπτης πράξης, φωτίζεται αναδρομικά από στίχους

πρωτίστως στην εξάλειψη κάθε αισθήματος ενοχής ή ευθύνης («Μη όμιλείτε περι ένοχῆς, μη όμιλείτε περι εϋθύνης»).

11. «[...] ένα σκότος ηθικών (ταίς σκοτειναις κάμαραις), τὸ ὁποῖον προ[σ]παθ[οῦμε] νὰ φωτίσουμε ἀναζητοῦντες αἴτια καὶ ἀρχὰς («τὰ παράθυρα»). Καὶ ἀποτυγχάνομεν διότι τὰ αἴτια μένουں κρυμμένα ἔνεκα τῆς παρελεύσεως πολλοῦ χρόνου καὶ τῆς μεσολαβήσεως π[ο]λ[λῶν] περ[ι]στ[άσεων] [...]. Κάποτε δὲ δύναται τις νὰ ὑποθέσῃ ὅτι εἶν[αι] κα[λλί]τερα ὅτι ἢ ἔρουνα κυρίως ἢ περὶ τὰ αἴτια μένει ἀνεπιτυχῆς διότι ἐπιτυγχάνουσα ἤθελεν ἴσως δείξει πλεῖστα σφάλματα καὶ πλ[εῖστην], ἀναγκαστικῆν, ἀλλ' ἀνυπόφορον, ἐν τῷ μεγάλῳ φωτὶ, ἀσχημίαν καὶ ἀπρέπειαν.» Haas (1983) 91 καὶ Καβάφης (1991) 173.
12. «Ἀρνήθηκε, διότι σκέφθηκε εϋσυνείδητα ἢ πως εἶναι ἀκατάλληλος γιὰ τὸ ἔργο ἢ πως τὸ ἔργο εἶναι ἀνάξιόν του ἢ πως τὸ ἔργο δὲν ἔπρεπε νὰ πραγματοποιηθεῖ ἢ κάποια παρόμοια λογικῆν αἰτία. [...] [A]ν καὶ ὁ Ἀρνηθεὶς ἐγνώριζε πως τὸ Ὅχι του ἦταν σωστό, μολαταῦτα τούτο τὸ Ὅχι τον βαραίνει σὲ ὅλη τὴν ζωὴ του — τὸ κάνουν νὰ τον βαραίνει, οἱ υποψίες καὶ οἱ φλυαρίες καὶ οἱ ἐπιτιμήσεις καὶ οἱ παρανοήσεις των πολλῶν.» Καβάφης (1991) 172 (μετάφραση Σαββίδη).
13. «Wh[en] y[ou] f[ee]l that y[ou] are wicked & it pains y[ou] & y[ou] h[a]v[e] qualms of conscience y[ou] are, in reality, wicked no mo[re] bec[ause] y[ou] dislike y[ou]r actions & they no longer bel[ong] to y[ou]. But wh[en] y[ou] are w[icked] with no q[ualms] of c[onscience] & y[ou] rat[her] enj[oy], then y[ou] are w[icked] unconsciously, so are not w[icked] at all, for y[ou] are not responsible. Then there ex[ists] no wickedness aft[er] all?» Σαββίδης (1987) 132, 145.
14. «The (so-called) wicked man hates badness as much as the (so-called) good man. Only his appreciation of what is bad is different. He explains his actions to himself & does not consider them bad. At the same time that he is committing a very bad action – a crime – there are many things which he disapproves and would not do because he considers that they are bad. So, from one point of view, no «bad man» exists. We are – variously – all, and all want to be, good. » Σαββίδης (1987) 133, 145.

ποιήματος που ο Καβάφης ξεκίνησε να το γράψει περίπου είκοσι χρόνια αργότερα (1925), με τον τίτλο «Τύψις», και παρέμεινε ατελής:

*Μικρότερο ἦταν τὸ κακὸ πὸν ἔκαμες
παρὰ ὅ,τι τὸ θαρρεῖς· πολὺ μικρότερο.
Ἡ ἀρετὴ πὸν σ' ἔφερε τὴν τύψι τὴν
ἦταν καὶ τότε ὑπολανθάνουσα μαζί σου.
Ἴδου πὸν ἓνα περιστατικὸ πὸν αἴφνης
στὴν μνήμη σου ἐπανέρχεται ἐξηγεῖ
τὸ αἴτιον μιᾶς πράξεώς σου πὸν σὲ φαίνονταν
ὄχι ἀξιέπαινος, μὰ τώρα δικαιολογεῖται.
Μὴν ἐμπιστεύεσαι στὴν μνήμη σου ἀπολύτως·
πολλὰ λησμόνησες — διάφορα μικροπράγματα —
πὸν σὲ δικαιολογοῦσαν ἀρκετά.*

«Τύψις» («τελευταίο κείμενο») Lavagnini), στ. 5-15¹⁵

Σε ό,τι αφορά τα συγκεκριμένα επίθετα τα οποία, στο παρόν αυτοσχόλιο, αποδίδουν την έννοια της έλλειψης ή της εξάλειψης της ενοχής,¹⁶ η εμφάνισή τους στην καβαφική ποίηση — σε ποικίλα πολιτικά, ιστορικά, και θρησκευτικά συμφραζόμενα — ανιχνεύεται ως εξής. Το «ἄθῶος» απαντά (διδ) στο ανέκδοτο «27 Ιουνίου 1906, 2 μ.μ.» (γρ. 1908): «τὸ δεκαεφτά χρονῶ ἄθῶο παιδί» (στ. 2 και 11)· και το «ἄμωμος», στο «Ἵπὲρ τῆς Ἀχαϊκῆς Συμπολιτείας πολεμήσαντες» (γρ. 1922): «Ἄμωμοι σεῖς, ἂν ἔπταισαν ὁ Δίαιος κι ὁ Κριτόλαος.» (στ. 3).¹⁷ Η έννοια της «συγχώρησης» (πβ. «ἄξιосуχώρητος») εντοπίζεται σε δύο αποκορηγμένα ποιή-

15. Καβάφης (1994) 231. Η Lavagnini παραπέμπει σχετικά (230) στα «[Σημειώματα για τα τελευταία χρόνια και την αρρώστια της Χαρίκλειας Καβάφη]» του 1899, όπου τα εξής: «μὲ καίει τὴν ψ[υχὴν] τώρα [...] Φρικτὴ εἶ[ναι] ἢ τ[ύ]ψ[ις] συν[ει]-δ[ήσεώς] μου» (Πιερής [1991] 191-192). Παρόμοιο συναίσθημα διακρίνεται στο (μερικώς δημοσιευμένο) «[Ημερολόγιο του θανάτου του Αλεξάνδρου Καβάφη]», του 1905 (Σαββίδη [1983] 306).

16. Δεδομένης της σημασίας που προφανώς είχε η έννοια αυτή στην αρχική μορφή του «Τὰ δ' ἄλλα ἐν Ἄδου...», προκαλεῖ ενδιαφέρον από ιστορική άποψη το γεγονός ότι στη σωζόμενη μορφή του ποιήματος το πρόσωπο που υιοθετεῖ τα λόγια του Αίαντα είναι ανθύπατος (στ. 1): πρόκειται για αξίωμα που ανάμεσα στα καθήκοντά του ἦταν να δικάζει και να καταδικάζει ανθρώπους. (Ευχαριστώ τον Glen W. Bowersock για την παρατήρηση.) Για την «παρέμβαση της Ρώμης» ως εξουσίας μέσα από το πρόσωπο του ανθύπατου βλ. Δάλλας (1984) 51-52.

17. Σε μετάφραση στίχων του «Ulysses» του Tennyson (1894), ο Καβάφης αποδίδει ως «ἄμωμος» τη λέξη «blameless»: «Εἶν' ἄμωμος, ἐντὸς τῆς σφαίρας μένων / τῶν καθήκοντων τῶν κοινῶν.» («Most blameless is he, centered in the sphere / Of common

ματα που τοποθετούνται κοντά στην πρώτη σύνθεση του «“Τὰ δ’ ἄλλα ἐν Ἄδου...”»: «Ἡ Ψῆφος τῆς Ἀθηνᾶς» (γρ. 1892): «Ἐν τῷ θυμῷ / τῆς Ἀθηνᾶς σας ἡ συγχώρησις οἰκεῖ / μεγάλη, ἀτερμάτιστος, προγονική» (στ. 37-39)· και «Φωνὴ ἀπ’ τὴν θάλασσα» (γρ. 1893): «καὶ κοιμᾶται / πιὸ ἥσυχα, συγχωρεμένη ἢ ψυχῇ» (στ. 57-58).

Στον *Αἴαντα* του Σοφοκλή¹⁸ η έννοια του «κακού» έχει, όπως επισημαίνεται στη σχετική βιβλιογραφία, ιδιαίτερη σημασία: ενώ η Αθηνά, στο τέλος του προλόγου, υπαινίσσεται ότι ο Αἴαντας δεν ανήκει στους «σώφρονες» αλλά στους «κακούς» (στ. 132-133 *τοὺς δὲ σώφρονας / θεοὶ φιλοῦσι καὶ στρυγοῦσι τοὺς κακοὺς*), ο Αἴαντας χρησιμοποιεῖ, κατ’ επανάληψη, τον ίδιο χαρακτηρισμό προκειμένου να διαχωρίσει τη δική του συμπεριφορά από άλλες που δεν συνάδουν προς τον ηρωικό κώδικα.¹⁹ Τίθεται επίσης το ηθικό πρόβλημα της ενοχής και της υπαιτιότητας του Αἴαντα, καθώς και το ζήτημα της τιμωρίας του.²⁰ Ο ήρωας του δράματος τελικά αποκαθίσταται· η αποκατάστασή του, όμως, δεν εμπεριέχει το στοιχείο της απαλλαγής από κάποιο «φταιξιμο» το οποίο, σύμφωνα με το αυτο-

duties [...].» («Τὸ Τέλος τοῦ Ὀδυσσέως», Καβάφης [2003] 222). Ο χαρακτηρισμός αφορά στον Τηλέμαχο.

18. Δεν είναι γνωστό ποια έκδοση του *Αἴαντος* διάβαζε ο Καβάφης το 1893. Όπως προκύπτει από λήμμα του (υπό έκδοση) *Λεξικού Παραθεμάτων* του, ο ποιητής γνώριζε τη νεοελληνική μετάφραση της τραγωδίας «από τον κ. Ζήσιμο Σίδερη (Εφέτη στη Σάμο)» που δημοσιεύθηκε στον *Νουμά* στις 14 Μαρτίου 1904. (Ευχαριστώ τον Μιχάλη Πιερή, επιμελητή του *Λεξικού*, για την άδεια να μεταφέρω την πληροφορία.)
19. Στ. 455-456, 550-551, και 839-840· επίσης λόγια της Τέκμησας στ. 319. Βλ. μεταξύ άλλων *Winnington-Ingram* (1980) (μτφρ. [1999] 91) : «Ο νους μας γυρίζει πίσω στα λόγια της Αθηνάς, τότε που αυτή είπε πως οι θεοὶ αγαποῦν τους σώφρονες και μισοῦν τους ποταπούς (κακοὺς). Ἦταν μια ασυνήθιστη επιλογή λέξεων — πολύ πιο παράξενη στα ελληνικά του πέμπτου αἰώνα από όσο μπορεί να ηχησει σε οποιαδήποτε αγγλική μετάφραση. *Κακός* είναι ο άθλιος, ο ποταπός, ο δειλός· και είναι μια λέξη που προκαλεί κατάπληξη, όταν χρησιμοποιείται (έστω και υπαινικτικά) για την υπέρτατη ενσάρκωση της ηρωικής αρετής, για έναν *άνδρα άριστον*.» [και σημ.:] «Ἡ συνηθισμένη χρήση του *κακός* βρίσκεται στις λέξεις του Αἴαντος στο στίχο 456. Ἡ χρήση [της λέξης] ἀπὸ τὴν Αθηνά, σε σχέση με τὸν Αἴαντα, παραμένει πολύ παράξενη, έστω και αν μπορεί κανείς να βρει παράλληλες χρήσεις.» Για τις υποδηλώσεις του «κακός» στους στ. 132-133 συγκεκριμένα, βλ. τη συζήτηση (με τη σχετική βιβλιογραφία) στους *Blundell* (1991) 61-62, *Garvie* (1998) 137, και *Finglass* (2011) 175 (ο *Finglass* αποδίδει το επίθετο ως «wicked»).
20. Για το πολυσυζητημένο πρόβλημα της ενοχής και της τιμωρίας του Αἴαντα βλ. *Lesky* (1990) 316-317, ο οποίος μεταφέρει την (έως το 1972) βιβλιογραφία. Για το ζήτημα της υπαιτιότητας βλ. *Adkins* (1960) 172 κ.ε. και *Crotty* (2001) 115-118.

σχόλιο του Καβάφη (3), παρουσίαζε η αρχική μορφή του «“Τὰ δ’ ἄλλα ἐν Ἄδου...”».²¹

Μια προσέγγιση που θα εστίαζε στην απομόνωση του σοφόκλειου Αίαντα²² καθώς και στη στάση του απέναντι στους «κακούς» εχθρούς του²³ θα μπορούσε να οδηγήσει σε συσχετίσεις με κριτήρια κοινωνικού περισσότερο, παρά ηθικού, χαρακτήρα.²⁴

Μοναδική αναφορά σε ομάδα «κακών» στο έργο του Καβάφη²⁵ εντοπίζεται στο ποίημα «Αἰμιλιανὸς Μονάη, Ἀλεξανδρούς, 628–655 μ.Χ.»,

-
21. Στην επιχειρηματολογία του Οδυσσέα υπέρ της ταφής του Αίαντα απαντούν τα επιθέτα *ἄλκιμος, ἄριστος, ἐσθλός, γενναῖος* (Αἴας στ. 1319, 1340, 1345, 1355).
22. Βλ. στ. 457-459: *καὶ νῦν τί χρῆ δρᾶν; ὅστις ἐμφανῶς θεοῖς / ἐχθαίρομαι, μισεῖ δέ μ’ Ἑλλήνων στρατός, / ἔχθει δὲ Τροία πᾶσα καὶ πεδία τάδε.* Σύμφωνα με τη Romilly (1976) 83-84 ο Αίαντας «είναι ένας από τους πιο απομονωμένους» ανάμεσα στους «μοναχικούς ήρωες» του Σοφοκλή· «πεθαίνει σε πλήρη μοναξιά που γίνεται εξαιρετικά αισθητή». Για το ζήτημα της «κοινωνικής απομόνωσης» του Αίαντα συγκεντρωτική βιβλιογραφία στο Garrison (1995) 47.
23. Βλ. την κατάρα του Αίαντα στον επιθανάτιο μονόλογο και κυρίως στ. 839-841: *καὶ σφας κακὸς κάκιστα καὶ πανωλέθρους / ξυναρπάσειαν, ὥσπερ εἰσορῶσ’ ἐμὲ / αὐτοσφαγῆ πίπτοντα.* Η γνησιότητα των συγκεκριμένων στίχων έχει αμφισβητηθεί (βλ. επισκόπηση της συζήτησης στο Finglass [2006])· ενώ περιλαμβάνονται σε εκδόσεις στις οποίες μπορούσε να έχει πρόσβαση ο Καβάφης το 1893, απουσιάζουν από τη μετάφραση του Σίδηρη που δημοσιεύθηκε το 1904 στον *Νουμά* (βλ. παραπάνω σημ. 18).
24. Για την απομόνωση του Αίαντα όπως εκφράζεται στον επιθανάτιο μονόλογο βλ. Knox (1961) 27-28: «He dies, as he had lived, hating his enemies. [...] His last, fierce, vengeful, and beautiful speech is an attempt to arrest, for one man at least, the ebb and flow of relationship between man and man; he may be utterly alone, but he at least will hate his enemies forever.» Σύμφωνα με τον Stanford (1963) xlii-xliii, τα τελευταία λόγια του Αίαντα τονίζουν την επί της γης απομόνωσή του, ενώ ταυτοχρόνως σηματοδοτούν τη μετά θάνατο ανάκτηση της επικοινωνίας του με άλλους ήρωες: «His last words – (the rest I shall tell in Hades to those who are below)– remind us that despite his present loneliness and dishonour Ajax is going to join a noble company of heroes already killed in the Trojan War – Achilles, Patroclus, Hector and others. Subtly but clearly Sophocles is telling us that Ajax is entering into a Communion of Heroes (as a Christian hopes to enter a Communion of Saints), where the *φιλία* and «*έταρεία*» [*sic*] which he has lost on earth (see on 682-3) may be regained once more.» Βλ. και Henrichs (1993) 177 (αναφέρεται στο Finglass [2011] 389): «Aias ends his suicide speech by cursing his enemies and by remarking that he will from now on converse only with the dead in the underworld (865 [...]), something he refused to do in the Homeric Nekyia. Moments before his suicide Aias thus associates himself unequivocally with the dead and renounces any verbal communication with the living [...]».
25. Με εξαίρεση, ίσως, το ποίημα «*Ἡ Κακία τῶν θεῶν*», που μόνο ο τίτλος του σώζεται (άγνωστη η χρονολογία σύνθεσης: Σαββίδης [1985] 277).

του οποίου η αρχική σύνθεση, με τον τίτλο «Προφυλαμένος», ανάγεται πιθανότατα στα 1898:²⁶

*Μὲ λόγια, μὲ φνσιογνωμία, καὶ μὲ τρόπους
μὴ ἐξαιρετὴ θὰ κάμω πανοπλία·
καὶ θ' ἀντικρούζω ἔτσι τοὺς κακοὺς ἀνθρώπους
χωρὶς νὰ ἔχω φόβον ἢ ἀδυναμία.*

«Αἰμιλιανὸς Μονάη...» στ. 1-4

Σκοπὸς τῆς «ἐξαιρετῆς πανοπλίας» — ἡ οποία, ὅπως καὶ ἡ θρυλικὴ ἀσπίδα τοῦ Αἴαντα, ἔχει ἀμυντικὸ χαρακτήρα²⁷ — εἶναι ἡ ἀπόκρυψη, ἀπὸ τοὺς «κακοὺς ἀνθρώπους», προσωπικῶν «πληγῶν»:

*Θὰ θέλουν νὰ μὲ βλάψουν. Ἀλλὰ δὲν θὰ ξέρει
κανεὶς ἀπ' ὅσους θὰ μὲ πλησιάζουν
ποῦ κεῖνται ἢ πληγές μου, τὰ τρωτά μου μέρη,
κάτω ἀπὸ τὰ ψεύδη ποὺ θὰ μὲ σκεπάζουν. —*

«Αἰμιλιανὸς Μονάη...» στ. 5-8²⁸

26. Σαββίδης: Καβάφης (1991) 161 καὶ Σαββίδης (1994) 241-242. Σημειωτέον ὅτι αἰσθημα ἀμοιβαίου μίσους σαν αὐτὸ το ὁποῖο, στον *Αἴαντα*, διαποτίζει τις σχέσεις τοῦ ἥρωα με τον περιγυρό του (βλ. Knox [1961] 4) ἐντοπίζεται σε ποίημα γραμμμένο ἐννεὰ μῆνες μετὰ το «Τὰ δ' ἄλλα ἐν Ἄδου...». Πρόκειται για το «Πάλι στὴν ἴδια πόλι» (Αὐγούστος 1894, πρώτη μορφή τοῦ ποιήματος «Ἡ Πόλις»): «Μισῶ τὸν κόσμο ἐδῶ καὶ μὲ μισεῖ» (φωτογραφία χειρογράφου στο Τσίρκας [1971] σελίδα χωρὶς ἀρίθμηση).
27. Για τον ἀμυντικὸ χαρακτήρα τῆς «πανοπλίας» τοῦ Αἰμιλιανοῦ Μονάη βλ. Θέμελης (1963) 1568-1569 καὶ Κωστήου (2005) 120-124. Ο χαρακτήρας αὐτὸς υπογραμμίζεται στον ἀρχικὸ τίτλο («Προφυλαμένος»).
28. Στο Ἀρχεῖο Καβάφη (F 132, φ 15-16) φυλάσσεται ἀπόκομμα γαλλικῆς ἐφημερίδας ποῦ περιέχει διήγημα, το ὁποῖο στο ἀκόλουθο σημεῖο παρουσιάζει ἐντυπωσιακὴ ὁμοιότητα με τοὺς καθαφικὸς αὐτοὺς στίχους: «C'est un des hommes qui, sous un masque froid railleur et cruel, cachent une âme tendre, beaucoup de candeur et de sensibilité. Ce serait mal le juger que de le croire hypocrite. C'est un faible que les mécomptes, les trahisons et les souffrances ont rendu méfiant et qui s'est masqué pour ne plus montrer à la scélérate humaine les points de son être qu'elle pourrait blesser.» (George [sic] Bonnamour, «Sur la terrasse», *L'Écho de Paris. Journal littéraire et politique du matin*, 23 Σεπτεμβρίου 1898). Η ἡμερομηνία ποῦ φέρει το φύλλο ἐνισχύει τὴν ὑπόθεση ὅτι το «Αἰμιλιανὸς Μονάη...» πρωτογράφηκε τον Νοέμβριο 1898. Ταυτοχρόνως, σε ὅ,τι ἀφορὰ τὴν ἐκφραση «τὰ τρωτά μου μέρη» ο Καβάφης γνῶριζε πιθανότατα τὴν παράδοση σύμφωνα με τὴν ὁποία ο Αἴαντας ἦταν «τρωτὴς» μόνο στο πλευρό (ἢ στη μασχάλη), παράδοση ποῦ μεταφέρεται στὴν «Ἵπόθεσιν» τῆς τραγωδίας: *Περὶ δὲ τοῦ θανάτου τοῦ Αἴαντος διαφόρως ἱστορήκασιν. οἱ μὲν γὰρ φασιν ὅτι ὑπὸ Πάριδος τρωθεὶς ἤλθεν εἰς τὰς ναῦς αἰμορροῶν, οἱ δὲ ὅτι χρησμός ἐδόθη Τρωσὶ*

Αξιοσημείωτο είναι, ότι στη σωζόμενη μορφή του «“Τὰ δ’ ἄλλα ἐν Ἄδου...”» γίνεται επίσης λόγος για «πληγές», το «σφάλισμα» των οποίων πάλι συνίσταται στον κατάλληλο χειρισμό του λόγου — εν προκειμένω, στην αποσιώπησή του:²⁹

*«Αὐτὰ πὸν ἐδῶ σὰν ἄγρυπνοι φρουροὶ βαστοῦμε,
πληγές καὶ μυστικά πὸν μέσα μας σφαλοῦμε,
μὲ καθημερινὴ ἀγωνία βαρυνά,
ἐλεύθερα ἐκεῖ καὶ καθαρά θὰ ποῦμε».*

«“Τὰ δ’ ἄλλα ἐν Ἄδου...”» στ. 6-9

Η σύμπτωση ίσως αποτελεί ένδειξη ότι, και στην αρχική του μορφή, το ποίημα παρουσίαζε το στοιχείο του κοινωνικού ελέγχου που ασκείται από ένα εχθρικό περιβάλλον. Προς την ίδια κατεύθυνση δείχνουν στίχοι της «παραλλαγής ή προσθήκης» που συνοδεύει το χειρόγραφο της σωζόμενης μορφής:

-
- πηλὸν κατ’ αὐτοῦ βαλεῖν· σιδήρω γὰρ οὐκ ἦν τρωτός· καὶ οὕτω τελευτᾷ. οἱ δὲ ὅτι αὐτόχειρ αὐτοῦ γέγονεν, ὧν ἔστι καὶ Σοφοκλῆς. περὶ δὲ τῆς πλευρᾶς, ὅτι μόνην αὐτὴν τρωτὴν εἶχεν, ἱστορεῖ καὶ Πίνδαρος, ὅτι τὸ μὲν σῶμα, ὅπερ ἐκάλυπεν ἡ λεοντῆ, ἄτρωτον ἦν, τὸ δὲ μὴ καλυφθὲν τρωτὸν ἔμεινε [οἱ υπογραμμίσεις δικές μου]. Ο Jebb στην εισαγωγή του (1^η ἐκδ. 1868) αναφέρει «the post-Homeric tradition that Ajax was ἄρορητος φηὴν — invulnerable save in the side, where the cleft lion-skin did not cover Heracles; — a tradition which Sophocles does not violate; see v. 834, *πλευρὰν διαρορήσαντα*» (vii-viii).*
29. Βλ. Πιερής (1992) 359-364, ο οποίος συνδέει το ποίημα με το «Αἰμιλιανὸς Μονάχη...». Πέντε μήνες πριν από την πρώτη σύνθεση του «“Τὰ δ’ ἄλλα ἐν Ἄδου...”», ο Καβάφης είχε γράψει το ποίημα «Ἐπιτάφιον» (Ιούνιος 1893, ανέκδοτο), στο οποίο η επικοινωνία με νεκρούς στον Ἄδη επίσης προβάλλεται ως μοναδικός τρόπος αλλαγής από την επί της γης απομόνωση — τη γλωσσική εν προκειμένω, μια άλλη εκδοχή της αποσιώπησης του λόγου (στ. 11-14: «Ὅθεν νῦν οὐδὲν φρικτὸν / πάσχω, κ’ εἰς ἄδην δὲν πορεύομαι πενθῶν. / Ἐκεῖ θὰ εἶμαι μετὰ τῶν συμπολιτῶν. / Καὶ τοῦ λοιποῦ θὰ ὀμιλῶ ἐλληνοιστί...»). Στο καβαφικό ἔργο εντοπίζεται μία, μόνο, ρητή αναφορά στον Αἴαντα (πέρα από το «ρεφρέν» του αποκηρυγμένου ποιήματος «Ἡ Ἀρχαία Τραγωδία», στ. 7 και 43, όπου μνημονεύονται συλλήβδην «ὁ Ἴππόλυτος, ὁ Αἴας, Ἀλκηστις καὶ Κλυταιμνήστρα»): στο πεζό «Τὸ Τέλος τοῦ Ὀδυσσεως», γραμμένο πέντε μήνες μετά την πρώτη σύνθεση του υπό εξέταση ποιήματος (Απρίλιος 1894). Εκεί προβάλλεται — σε αντίθεση με τη μανία περιπλανήσεων του Οδυσσεά, «[πρώτου] ἐκ τῶν μεγάλων ἐκείνων ἀνδρῶν [...] οἱ ὅποιοι δὲν ἀρκοῦνται μὲ μίαν γωνίαν τῆς γῆς» — ο συναισθηματικός δεσμός του Αἴαντα με την πατρίδα του: «καὶ ὁ Αἴας ἐὰν ἐπανάβλεπε τὴν πατρίδα του θὰ ἐβασίλευεν εὐτυχῆς ἐπὶ τῶν Σαλαμίνων» (Καβάφης [2003] 224). Πιθανή πηγή του Καβάφη αποτελοῦν οἱ στίχοι του επιθανάτιου μονολόγου του Αἴαντα, ὃ γῆς ἱερὸν οἰκείας πέδον / Σαλαμῖνος, ὃ πατρῶον ἐστίας βᾶθρον (στ. 859-860).

Στόματα θ' ἀκονσθοῦν πὸν ἔζησαν βουβά.
 Ἐκεῖνος πὸν ἀσήμαντη ζωὴ τραβᾶ,
 πὸν σκύφτει τὸ κεφάλι του κι ἀπάντησι δὲν κάνει
 καὶ πὸν ἀψηφιέται καὶ πατιέται ὡς νὰ πεθάνει,
 ἐκεῖ θὰ [πεῖ], θὰ πεῖ — θὰ πεῖ νὰ ξεθυμάνει.³⁰

Οφθαλμοφανής, με κεντρικό κοινό στοιχείο το «σκυμμένο κεφάλι», είναι η συγγένεια με το πρώιμο ποίημα «Ὅποιος ἀπέτυχε» (1894, ανέκδοτο), όπου επίσης τίθεται το ζήτημα της αποσιώπησης του λόγου, με αίτια αυτή τη φορά κοινωνικά (συγκεκριμένα, «υλικά-οικονομικά»):³¹

Πῶς θ' ἀντικρύση ταῖς ματιαῖς ταῖς κρύες
 πὸν θὰ τὸν δείχνονε πὸν εἶναι βάρος!
 Τα χεῖλη τὰ ὑπερήφανα πῶς τώρα
 θ' ἀρχίσουν νὰ ὀμιλοῦνε ταπεινά·
 καὶ τὸ ὑψηλὸ κεφάλι πῶς θὰ σκύψη!

«Ὅποιος ἀπέτυχε» στ. 10-14

Ταυτοχρόνως, το «αντίκρυσμα» των «ματιῶν των κρύων» οδηγεί, με τη σειρά του, πίσω στους «κακούς ανθρώπους» από τους οποίους η «εξαιρέτη πανοπλία» προφυλάσσει τον Αιμιλιανό Μονάη («καὶ θ' ἀντικρύζω ἔτσι τοὺς κακοὺς ἀνθρώπους»). ἴσως δε, και στους «κακούς» οι οποίοι, καθώς φαίνεται, συζητούνται στο παρόν αυτοσχόλιο. Ο Σαββίδης³² διέβλεπε στο «“Τὰ δ' ἄλλα ἐν Ἄδου...”» — ὅπως και στα «Τείχη», ἄλλο ποίημα απομόνωσης, το οποίο ἔφερε αρχικά ως επιγραφή τα λόγια του αισχυλικού Προμηθέα «ὡς ἔκδικα πάσχω» — την επιθυμία του Καβάφη «να καθιερώσει ἕναν διακριτικό παραλληλισμό» ανάμεσα στη δική του «δύσκολη κοινωνική κατάσταση» και σε αυτήν που βιώνει ο αντίστοιχος τραγικός ἥρωας.

30. Καβάφης (1968) 242. Για την παραλλαγή ή προσθήκη ο Pontani (1991) 177 σημειώνει: «Εἶναι στίχοι που δεν ἔχουν καμία σχέση με τον Αἴαντα, ἕναν ἥρωα, μα εντάσσονται στην καβαφική θεματική των ηττημένων και των καταπιεσμένων».

31. Βλ. Πιερής (1992) 345-348.

32. Σαββίδης (1985) 373.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Εκδόσεις και μεταφράσεις κειμένων Κ.Π. Καβάφη

- Haas, D. (1983), «Σχόλια του Καβάφη σε ποιήματά του. Ανακοίνωση ανέκδοτου υλικού από το Αρχείο Καβάφη», Βιβλιοθήκη Γενικής Παιδείας 14: *Κύκλος Καβάφη*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Ίδρυμα Σχολής Μωραΐτη, 83-109.
- Haas, D. (2012), «Κ.Π. Καβάφης: Ανέκδοτο αυτοσχόλιο στο ποίημα “Η Ναυμαχία”», *Λογείον / Logeion* 2, 200-215.
- Καβάφης, Κ.Π. (1968), *Ανέκδοτα ποιήματα (1882-1923)*, επιμ. Γ.Π. Σαββίδης, Αθήνα.
- Καβάφης, Κ.Π. (1991), *Τα Ποιήματα Α' (1897-1918)*, νέα έκδοση Γ.Π. Σαββίδη, Αθήνα.
- Καβάφης, Κ.Π. (1993), *Κρυμμένα ποιήματα (1877; - 1923)*, επιμ. Γ.Π. Σαββίδης, Αθήνα.
- Καβάφης, Κ.Π. (1994), *Ατελή ποιήματα 1918-1932*, επιμ. R. Lavagnini, Αθήνα.
- Καβάφης, Κ.Π. (2003), *Τα Πεζά (1882; - 1931)*, επιμ. Μ. Πιερής, Αθήνα.
- Καβάφης, Κ.Π. (υπό έκδοση), *Το λεξικό παραθεμάτων*, επιμ. Μ. Πιερής, Αθήνα.
- Πιερής, Μ. (1991), «Κ.Π. Καβάφη [Σημειώματα για τα τελευταία χρόνια και την αρρώστια της Χαρίκλειας Καβάφη] (1899)», *Μολυβδο-κονδυλο-πελεκητής* 3, 171-210.
- Σαββίδη, Λ. (1983), *Δένωμα Καβάφη 1863-1910*, Αθήνα.
- Σαββίδης, Γ.Π. (1987), *Μικρά Καβαφικά*, τ. Β', Αθήνα.
- Τσίρκας, Σ. (1971), *Ο Καβάφης και η εποχή του*, 2η έκδ., Αθήνα.

Για τον Κ.Π. Καβάφη

- Δάλλας, Γ. (1984), *Ο Καβάφης και η Δεύτερη Σοφιστική*, Αθήνα.
- Θέμελης, Γ. (1963), «Ο Καβάφης, η πανοπλία και οι ακάλυπτοι απόγονοι», *Νέα Εστία* 872 (1 Νοεμβρίου 1963), 1566-1575.
- Κωστίου, Κ. (2005), «Ο Μυρτιάς, ο Αιμιλιανός και ο στοχαστικός σχολιαστής», *Κονδυλοφόρος* 4, 111-128.
- Πιερής, Μ. (1992), *Χώρος, Φως και Λόγος. Η διαλεκτική του “μέσα”-“έξω” στην ποίηση του Καβάφη*, Αθήνα.
- Pontani, F.M. (1991), *Επτά δοκίμια και μελετήματα για τον Καβάφη (1936-1974)*, Αθήνα.
- Σαββίδης, Γ.Π. (1985), *Μικρά Καβαφικά*, τ. Α', Αθήνα.
- Σαββίδης, Γ.Π. (1994), *Τράπεζα Πνευματική*, Αθήνα.

Για τον Αίαντα του Σοφοκλή

- Adkins, A.W.H. (1960), *Merit and Responsibility. A Study in Greek Values*, Oxford.
- Blundell, M.W. (1991), *Helping Friends and Harming Enemies. A Study in Sophocles and Greek Ethics*, Cambridge.
- Crotty, K. (2001), «Democracy, Tragedy, and Responsibility. The Greek Case», in W. Davis (ed.), *Taking Responsibility: Comparative Perspectives*, Charlottesville, Virginia, 106-120.
- Finglass, P.J. (2006), «The Interpolated Curse», *Hermes* 134 (July 2006), 257-268.

- Finglass, P.J. (2011), *Sophocles. Ajax. Edited with Introduction, Translation, and Commentary*, Cambridge.
- Garrison, E.P. (1995), *Groaning Tears. Ethical and Dramatic Aspects of Suicide in Greek Tragedy*, Leiden/New York/Köln.
- Garvie, A.F. (1998), *Sophocles. Ajax edited with introduction, translation and commentary*, Warminster.
- Henrichs, A. (1993), “The Tomb of Aias and the Prospect of Hero Cult in Sophokles”, *Classical Antiquity* 12, 2 (Oct. 1993), 165-180.
- Jebb, R.C. (1868), *Sophocles. The Ajax*, London/Oxford/Cambridge.
- Knox, B.M.W. (1961), «The Ajax of Sophocles», *Harvard Studies in Classical Philology* 65, 1-37.
- Lesky, A. (1990), *Η τραγική ποίηση των αρχαίων Ελλήνων*, 2^η έκδ., μτφρ. Νίκος Χ. Χουρμούζιάδης, τ. Α', Αθήνα.
- Romilly, J. de (1976), *Αρχαία ελληνική τραγωδία*, μτφρ. Μίνα Καρδαμίτσα - Ψυχολογίου, Αθήνα.
- Σίδερης, Ζ. (1904), «Ο Αίας του Σοφοκλή. Μεταφρασμένος στην εθνική μας γλώσσα από τον κ. Ζήσιμο Σίδηρη (Εφέτη στη Σάμο)», *Ο Νουμάς*, 14 Μαρτίου 1904.
- Stanford, W.B. (1963), *Sophocles. Ajax. Edited, with Introduction, Revised Text, Commentary, Appendixes, Indexes and Bibliography*, London/New York.
- Winnington-Ingram, R.P. (1999), *Σοφοκλής. Ερμηνευτική προσέγγιση*, μτφρ. Ν. Κ. Πετρόπουλος, Χ. Π. Φαράκλας, Αθήνα.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΑΤΡΩΝ
haasdiana2@gmail.com

Abstract

This paper constitutes a pre-publication of Cavafy's self-comment on the poem «“The Rest I Will Tell to Those Down in Hades”», the title of which quotes Ajax's last words before his suicide in the tragedy by Sophocles (*Ajax* 865). The diplomatic transcription is followed by a description of the manuscript and commentary. As the self-comment refers to the earlier, non-extant version of the poem (1893), an attempt is first made to establish possible thematic connections with other texts belonging to the poet's early period. Specifically, the ethical issue of the exoneration of «wicked» (*kakoi*) or «blameworthy» people for reasons concerning «responsibility» and «cause» is traced to other self-comments (on the poems «The Windows» and «Chè fece.... il gran rifiuto») and personal notes of the poet. A discussion follows on the possible relationship with the use of the word *kakos* in the *Ajax*, first in Athena's words in the prologue and then in Ajax's suicide speech. Particular attention is given to the matter of the tragic hero's social isolation and his attitude toward his «wicked» enemies, a theme which resonates in «Aimilianos Monai, Alexandrian, A.D. 628-655», the only known poem by Cavafy in which the expression «wicked people» occurs.